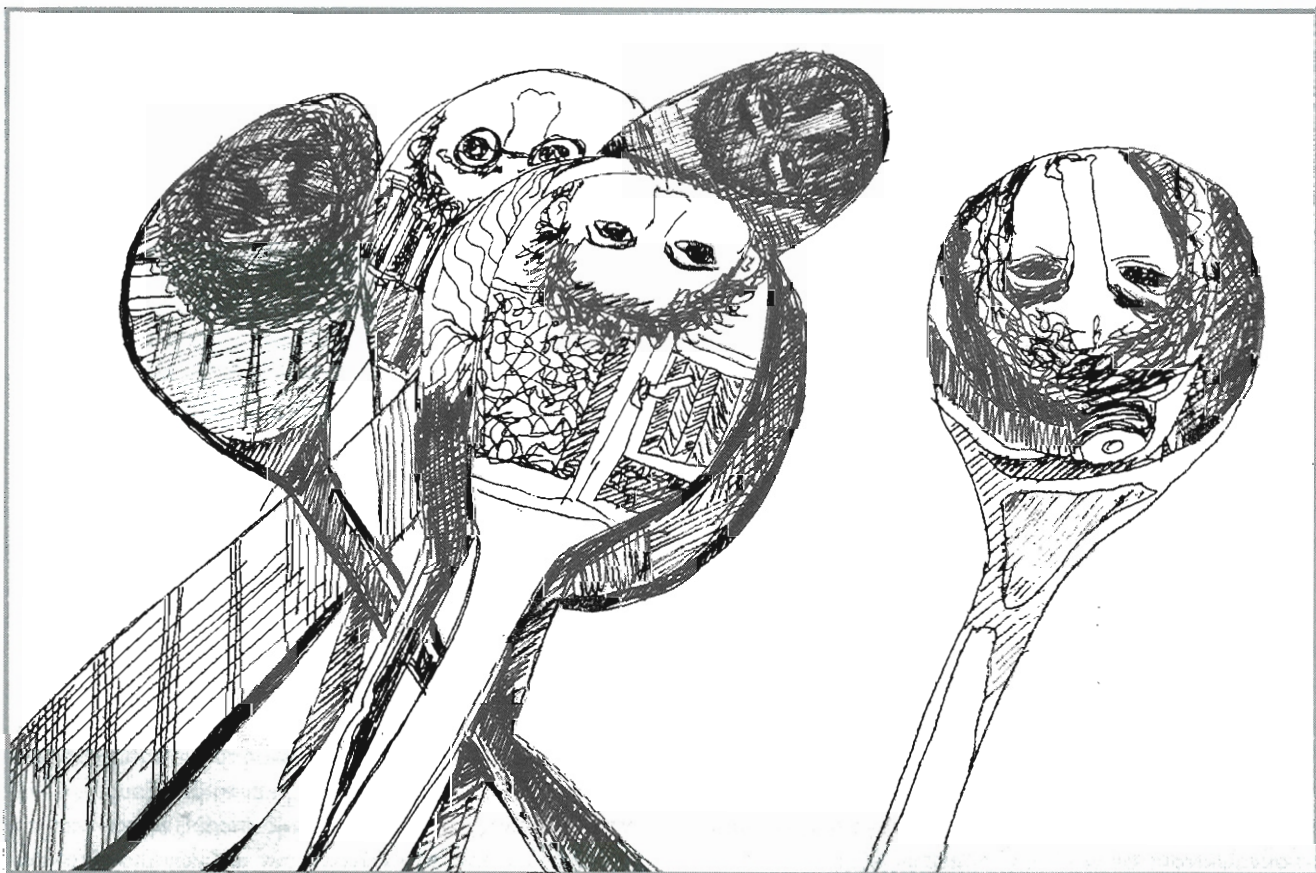

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΩΣ ΑΝΤΙ-ΗΓΕΜΟΝΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ

CHANTAL MOUFFE

Για να πραγματευθούμε το ερώτημα «τι είναι κριτική;» που μας ζητήθηκε να εξετάσουμε, η πρώτη κίνηση που πρέπει να κάνουμε είναι να αποφασίσουμε τη μορφή της κριτικής με την οποία θα ασχοληθούμε. Διότι υπάρχουν, πραγματικά, πολλές διαφορετικές ερμηνείες της φύσης της κριτικής και οι γραμματικές της παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλομορφία. Θα πρέπει να συλλάβουμε τη δραστηριότητα της κριτικής με όρους κρίσης ή με όρους πρακτικής; Πρόκειται, όπως έχει υποστηριχθεί συχνά, για μια συνειδητή δραστηριότητα που συνδέεται με το Διαφωτισμό και χαρακτηρίζει τη νεωτερικότητα; Όλα τα παραπάνω ερωτήματα μπορούν να οδηγήσουν σε πολύ διαφορετικούς τρόπους πραγμάτευσης του ζητήματος. Επιπλέον, όπως έχει επισημάνει ορθά ο Foucault, η κριτική δεν μπορεί να οριστεί ανεξάρτητα από τα αντικείμενά της και για το λόγο αυτό είναι καταδικασμένη στη διασπορά. Εάν περιορίζαμε τη διερεύνησή μας στην κοινωνική κριτική, το πεδίο των δυνατών νοημάτων θα περιοριζόταν, αλλά θα εξακολουθούσαν να υφίστανται σημαντικές διαφωνίες ανάμεσα, για παράδειγμα, στον Habermas, ο οποίος υποστηρίζει ότι η κοινωνική κριτική εξαρτάται από μια μορφή κριτικής θεωρίας της κοινωνίας—όπως η θεωρία του για το επικοινωνιακό πράττειν, η οποία παρέχει τη βάση για τη διατύπωση ισχυρών κανονι-

Η Chantal Mouffe διδάσκει πολιτική θεωρία στο Κέντρο για τη Μελέτη της Δημοκρατίας στο Πανεπιστήμιο του Westminster (Βρετανία).

στικών κρίσεων— και σε άλλους, όπως ο Foucault, που αντιλαμβάνονται την κριτική ως μια πρακτική αντίσταση.

Ο στόχος μου σε αυτό το κείμενο θα είναι πολύ συγκεκριμένος. Θα περιοριστώ στο πεδίο της κοινωνικής κριτικής και ειδικότερα στη σχέση μεταξύ κοινωνικής κριτικής και ριζοσπαστικής πολιτικής. Προτίθεται να εξετάσω κριτικά μια πολύ δημοφιλή σήμερα προσέγγιση στην κοινωνική κριτική, η οποία συλλαμβάνει τη ριζοσπαστική πολιτική με όρους αποσκίρτησης και εξόδου, και θα την αντιπαραβάλω με την ηγεμονική προσέγγιση που υποστηρίζω στο έργο μου. Σκοπός μου είναι να αναδείξω τις κύριες διαφορές ανάμεσα σε αυτές τις προσεγγίσεις, τις οποίες θα μπορούσαμε να ορίσουμε σχηματικά ως «κριτική ως απόσυρση από» και «κριτική ως παρέμβαση σε», και θέλω να δείξω ότι απορρέουν από αντίθετα θεωρητικά πλαίσια και διαφορετικές ερμηνείες του πολιτικού. Θα υποστηρίξω ότι το πρόβλημα με το είδος της ριζοσπαστικής πολιτικής που υποστηρίζουν μετα-εργατιστές διανοητές, όπως ο Negri και ο Virno, είναι εντέλει ότι έχουν μια στρεβλή αντίληψη για το πολιτικό, καθόσον δεν αναγνωρίζουν την ανεκρίτως διάσταση του ανταγωνισμού.

Η κριτική ως «απόσυρση από»

Το μοντέλο της κοινωνικής κριτικής και της ριζοσπαστικής πολιτικής που προτείνουν οι Michael Hardt και Antonio Negri στα βιβλία τους *Αυτοκρατορία* (*Empire*) και *Πλήθος* (*Multitude*) εισηγείται την πλήρη ρήξη με τη νεωτερικότητα και την επεξεργασία μιας μετανεωτερικής προσέγγισης. Θεωρούν ότι μια τέτοια ρήξη είναι απαραίτητη εξαιτίας των κρίσιμων μετασχηματισμών που έχουν επέλθει στις κοινωνίες μας τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Οι αλλαγές αυτές, απόρροια της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης και των μετασχηματισμών που επέφεραν οι αγώνες των εργατών στη διαδικασία της εργασίας, μπορούν να συνοψιστούν σε γενικές γραμμές ως εξής:

Η Κυριαρχία έχει λάβει μια νέα μορφή, καθώς ασκείται από μια σειρά εθνικών και υπερεθνικών οργανισμών που διέπονται από μια ενιαία λογική διακυβέρνησης. Η νέα αυτή παγκόσμια μορφή κυριαρχίας, την οποία οι Hardt και Negri αποκαλούν «Αυτοκρατορία», έχει αντικαταστήσει το στάδιο του ιμπεριαλισμού, το οποίο βασιζόταν ακόμη στην προσπάθεια των εθνών-κρατών να επεκτείνουν την κυριαρχία τους πέρα από τα σύνορά τους. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε την περίοδο του ιμπεριαλισμού, η σημερινή Αυτοκρατορία δεν έχει κανένα εδαφικό κέντρο εξουσίας ούτε καθορισμένα σύνορα· είναι ένας αποκεντρωμένος και αποεδαφικοποιημένος μηχανισμός εξουσίας, ο οποίος ενσωματώνει σταδιακά όλη την υφήλιο και έχει ανοικτά σύνορα που διευρύνονται.

Αυτός ο μετασχηματισμός συνδέεται, όπως λένε, με το μετασχηματισμό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον οποίο έχει μειωθεί ο ρόλος της βιομηχανικής εργο-

στασιακής εργασίας και δίδεται προτεραιότητα στην επικοινωνιακή, συνεργατική και συναισθηματική εργασία. Σε αυτό το μετασχηματισμό της παγκόσμιας οικονομίας, η οποία γίνεται μετα-νεωτερική, η δημιουργία του πλούτου τείνει προς τη βιοπολιτική παραγωγή. Αντικείμενο διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας γίνεται η ίδια η κοινωνική ζωή στο σύνολό της· η Αυτοκρατορία αποτελεί την κατεξοχήν μορφή βιοεξουσίας.

Ζούμε τη μετάβαση από μια «κοινωνία της πειθαρχίας» σε μια «κοινωνία του ελέγχου», η οποία χαρακτηρίζεται από ένα νέο παράδειγμα εξουσίας. Στην κοινωνία της πειθαρχίας, η οποία αντιστοιχεί στα πρώτα στάδια της καπιταλιστικής συσσώρευσης, η εντολή/προσταγή αρθρώνεται μέσα από ένα διάχυτο δίκτυο ρυθμίσεων ή μηχανισμών, οι οποίοι παράγουν και ρυθμίζουν τις συνήθειες, τις έξεις και τις παραγωγικές πρακτικές με τη βοήθεια πειθαρχικών θεσμών, όπως η φυλακή, το εργοστάσιο, το άσυλο, το νοσοκομείο, τα σχολεία και άλλα. Η κοινωνία του ελέγχου, αντίθετα, είναι μια κοινωνία στην οποία οι μηχανισμοί της προσταγής γίνονται εμμενή στοιχεία του κοινωνικού πεδίου, και διαχέονται στο νου και στο σώμα των πολιτών. Οι τρόποι της κοινωνικής ενσωμάτωσης και του αποκλεισμού εσωτερικεύονται ολοένα και περισσότερο μέσω διαφόρων μηχανισμών που οργανώνουν άμεσα τα μυαλά και τα σώματα. Αυτό το νέο παράδειγμα εξουσίας είναι κατεξοχήν βιοπολιτικό. Η εξουσία αφορά άμεσα πλέον την παραγωγή και την αναπαραγωγή της ίδιας της ζωής. Η παραγωγή και αναπαραγωγή της ίδιας της ζωής γίνεται αναπόσπαστο κομμάτι της εξουσίας.

Οι Hardt και Negri υποστηρίζουν ότι οι έννοιες της «μαζικής διάνοιας», της «άυλης εργασίας» και της «γενικής διάνοιας» μας βοηθούν να κατανοήσουμε τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή και τη βιοεξουσία. Ο κεντρικός ρόλος στην παραγωγή της υπεραξίας που είχε στο παρελθόν η εργατική δύναμη των μαζικών βιομηχανικών εργατών περνάει σήμερα σταδιακά στη διανοητική, άυλη και επικοινωνιακή εργατική δύναμη. Η μορφή της άυλης εργασίας, η οποία συνδέεται με την επικοινωνία, τη συνεργασία και την αναπαραγωγή συναισθημάτων καταλαμβάνει μια όλο και πιο κεντρική θέση στο σχήμα της καπιταλιστικής παραγωγής.

Καθώς με τη μετάβαση στη μετανεωτερικότητα και τη βιοπολιτική παραγωγή η εργασία γίνεται ολοένα και περισσότερο συλλογική και κοινωνική, χρειαζόμαστε ένα νέο όρο για να αποδώσουμε αυτόν το συλλογικό εργαζόμενο: το «πλήθος» (*multitude*). Οι Hardt και Negri πιστεύουν ότι η μετάβαση στην Αυτοκρατορία δημιουργεί νέες δυνατότητες για την απελευθέρωση του πλήθους. Θεωρούν ότι η οικοδόμηση της Αυτοκρατορίας είναι μια απάντηση στους διάφορους μηχανισμούς εξουσίας και στους αγώνες του πλήθους. Υποστηρίζουν ότι το πλήθος προκάλεσε τη δημιουργία της Αυτοκρατορίας και ότι η παγκοσμιοποίηση αποτελεί

συνθήκη για την απελευθέρωση του πλήθους, στο βαθμό που επιφέρει μια πραγματική αποεδαφικοποίηση των προηγούμενων δομών εκμετάλλευσης και ελέγχου. Οι δημιουργικές δυνάμεις του πλήθους που συντηρούν την Αυτοκρατορία μπορούν να δημιουργήσουν μια αντι-αυτοκρατορία, μια εναλλακτική πολιτική οργάνωση των παγκόσμιων ροών των συναλλαγών και της παγκοσμιοποίησης, έτσι ώστε να τις αναδιοργανώσουν και να τις κατευθύνουν προς νέους στόχους.

Σε αυτό το σημείο, είναι σκόπιμο να αναφερθούμε στο έργο του Paolo Virno, για να σχηματίσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα. Η ανάλυση του Virno, στο βιβλίο του *Grammar of the Multitude*,¹ ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις θέσεις των Hardt και Negri, υπάρχουν ωστόσο ορισμένα σημαντικά σημεία διαφοροποίησης. Για παράδειγμα, ο Virno είναι πολύ λιγότερο αισιόδοξος για το μέλλον. Ενώ οι Hardt και Negri έχουν ένα μεσσιανικό όραμα, όντας βέβαιοι ότι το πλήθος θα ανατρέψει την Αυτοκρατορία και θα εγκαθιδρύσει μια «απόλυτη δημοκρατία», ο Virno αντιλαμβάνεται τις σύγχρονες εξελίξεις ως ένα αμφίσημο φαινόμενο και αναγνωρίζει τις νέες μορφές υποταγής και επισφάλειας που χαρακτηρίζουν το μετα-φορντιστικό στάδιο. Είναι αλήθεια ότι τα άτομα δεν είναι τόσο παθητικά όσο παλαιότερα, αλλά αυτό συμβαίνει γιατί τώρα έχουν γίνει ενεργά υποκείμενα της διαδικασίας που παράγει την επισφαλή τους κατάσταση. Κατά συνέπεια, αντί να ερμηνεύει τη γενίκευση της άυλης εργασίας ως ένα είδος «αυθόρμητου κομμουνισμού», όπως οι Hardt και Negri, ο Virno συλλαμβάνει κυρίως το μετα-φορντισμό ως μια έκφανση του «κομμουνισμού του κεφαλαίου». Όπως ο ίδιος τονίζει, σήμερα οι καπιταλιστικές πρωτοβουλίες ενορκηστρώνουν προς δικό τους όφελος εκείνες ακριβώς τις υλικές και πολιτισμικές συνθήκες, οι οποίες θα μπορούσαν, υπό άλλες συνθήκες, να ανοίξουν το δρόμο προς ένα ενδεχόμενο κομμουνιστικό μέλλον.

Σε ό,τι αφορά το πώς αντιλαμβάνεται την απελευθέρωση του ίδιου του «πλήθους», ο Virno δηλώνει ότι η μεταφορντιστική εποχή χρειάζεται τη δημιουργία μιας «πολιτείας του πλήθους» (*Republic of the multitude*), την οποία εννοεί ως μια σφαίρα συλλογικών υποθέσεων που δεν διοικείται πλέον από το κράτος. Προτείνει δύο όρους-κλειδιά για την κατανόηση της πολιτικής δράσης που χαρακτηρίζει το «πλήθος»: την έξοδο και την πολιτική ανυπακοή. Η έξοδος είναι, σύμφωνα με τον Virno, ένα πλήρες πρότυπο πολιτικής δράσης που μπορεί να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της σύγχρονης πολιτικής. Συνίσταται σε μια μαζική απομάκρυνση από το κράτος, με στόχο την ανάπτυξη του γενικού, δημόσιου χαρακτήρα του νου, έξω από την εργασία και σε αντιπαράθεση με αυτή. Ο στόχος αυτός απαιτεί την ανάπτυξη μιας μη-κρατικής δημόσιας σφαίρας και μιας ριζικά νέας δημοκρατίας, η οποία θα συγκροτείται στη βάση της κατασκευής πειραματικών μορφών μη αντι-προσωπευτικής και εξω-κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, οι

οποίες θα οργανώνονται με άξονα ποικίλες ενώσεις, συμβουλία και σαβιέτ. Η δημοκρατία του πλήθους εκφράζεται μέσα από ένα σύνολο ενεργών μειονοτήτων, οι οποίες δεν επιδιώκουν ποτέ να μετατραπούν σε πλειοψηφία και αναπτύσσουν μια εξουσία που αρνείται να γίνει κυβέρνηση. Το πλήθος υπάρχει ως «δράση από κοινού», και ενώ τείνει να αποδιαιρεθώσει την κυρίαρχη εξουσία, δεν επιδιώκει να γίνει κράτος το ίδιο. Για το λόγο αυτό, η πολιτική ανυπακοή πρέπει να χειραφετηθεί από τη φιλελεύθερη παράδοση στο πλαίσιο της οποίας εντάσσεται συνήθως. Στην περίπτωση του πλήθους, ανυπακοή δεν σημαίνει απλά το μη σεβασμό ενός νόμου, επειδή αυτός δεν συμβαδίζει με τις αρχές του συντάγματος. Κάτι τέτοιο θα εξέφραζε και πάλι μια αφοσίωση στο κράτος. Το ζητούμενο είναι μια ριζοσπαστική ανυπακοή, η οποία θα θέτει υπό αμφισβήτηση τον ίδιο το χαρακτήρα του κράτους ως υποκειμένου που διατάζει. Κατά συνέπεια, δεν θεωρώ ότι υπάρχει καμία θεμελιώδης διαφορά μεταξύ του Virno και των Hardt και Negri, όσον αφορά τον τρόπο που αντιλαμβάνονται την κατάλληλη πολιτική δράση για την απελευθέρωση του πλήθους, εφόσον και οι δεύτεροι υποστηρίζουν την αποσκίρτηση και την έξοδο. Διατείνονται ότι, εφόσον στην Αυτοκρατορία δεν υπάρχει πλέον καμία εξωτερική δύναμη, οι αγώνες πρέπει να εκφράζουν μια εναντίωση παντού. Αυτή η «εναντίωση» αποτελεί για αυτούς το κλειδί για κάθε πολιτική τοποθέτηση στον κόσμο, και το πλήθος πρέπει να αναγνωρίσει τον εχθρό του στο πρόσωπο της αυτοκρατορικής κυριαρχίας και να ανακαλύψει τους κατάλληλους τρόπους για να ανατρέψει την εξουσία της. Όπως ισχυρίζονται, ενώ στην κοινωνία της πειθαρχίας το σαμποτάζ ήταν η θεμελιώδης μορφή αντίστασης, στην εποχή του αυτοκρατορικού ελέγχου αυτή πρέπει να είναι η αποσκίρτηση. Θεωρούν ότι οι μάχες κατά της Αυτοκρατορίας μπορούν να κερδηθούν μέσω της αποσκίρτησης, μέσω της εκκένωσης των τόπων της εξουσίας. Η αποσκίρτηση και η έξοδος είναι για αυτούς μια ισχυρή μορφή ταξικής πάλης ενάντια στην αυτοκρατορική μετα-νεωτερικότητα.

Ένα άλλο σημαντικό σημείο σύγκλισης με τον Virno είναι η έννοια της δημοκρατίας του πλήθους. Αν και ο Virno δεν χρησιμοποιεί πουθενά τον όρο «απόλυτη δημοκρατία», ωστόσο και στις δύο περιπτώσεις βρίσκουμε μια απόρριψη του μοντέλου της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και την προβολή μιας έντονης αντίθεσης ανάμεσα στο «πλήθος» και τον «λαό». Κατ' αυτούς, το πρόβλημα με την έννοια του λαού έγκειται στο ότι αναπαρίσταται ως μια ενότητα, με μία βούληση, και ότι συνδέεται με την ύπαρξη του κράτους. Το πλήθος, αντίθετα, αποφεύγει την πολιτική ενότητα. Δεν είναι αναπαράστασιμο, επειδή αποτελεί μια μοναδική πολλαπλότητα. Είναι ένα ενεργά αυτο-οργανωμένο υποκείμενο, το οποίο δεν μπορεί ποτέ να πάρει τη μορφή ενός νομικού προσώπου και δεν μπορεί ποτέ να συγκλίνει σε μια γενική βούληση. Είναι

αντι-κρατικό και αντι-λαϊκό. Ο Virno, όπως και οι Hardt και Negri, ισχυρίζεται ότι η δημοκρατία του πλήθους δεν μπορεί να νοηθεί πλέον με τους όρους μιας κυρίαρχης εξουσίας η οποία εκπροσωπεί το λαό και ότι χρειάζονται νέες μορφές δημοκρατίας που θα είναι μη αντιπροσωπευτικές.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, σύμφωνα με αυτό το πρότυπο, η κριτική αντιστοιχεί σε μια μορφή άρνησης, η οποία ταυτίζεται με την απόσυρση από τους υπάρχοντες θεσμούς.

Η κριτική ως ηγεμονική παρέμβαση

Θα παρουσιάσω τώρα τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνομαι εγώ τη μορφή της κοινωνικής κριτικής που αρμόζει καλύτερα σε μια σύγχρονη ριζοσπαστική πολιτική. Συμφωνώ απόλυτα με τους παραπάνω συγγραφείς ότι είναι ανάγκη να λάβουμε υπόψη τους κρίσιμους μετασχηματισμούς στον τρόπο ρύθμισης του καπιταλισμού που επέφερε η μετάβαση από τον φορντισμό στο μετα-φορντισμό. Ωστόσο, θεωρώ ότι η δυναμική αυτής της μετάβασης κατανοείται καλύτερα στο πλαίσιο της θεωρίας της ηγεμονίας, την οποία διατυπώσαμε στο έργο *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, το οποίο γράψαμε από κοινού με τον Ernesto Laclau. Συμφωνώ ότι είναι σημαντικό να μην εκλάβουμε αυτούς τους μετασχηματισμούς ως απλές συνέπειες της τεχνολογικής προόδου και ότι πρέπει να αναδείξουμε την πολιτική τους διάσταση. Θέλω, ωστόσο, να τονίσω ότι σε αυτή τη μετάβαση συνέβαλαν πολλοί παράγοντες και ότι είναι ανάγκη να αναγνωρίσουμε τον πολύπλοκο χαρακτήρα της. Το πρόβλημά μου με την αντίληψη των εργατιστών και των μετα-εργατιστών είναι ότι, επειδή υπερτονίζουν τους αγώνες των εργατών, τείνουν να θεωρούν ότι η εν λόγω μετάβαση διέπεται από μία και μόνη λογική: την αντίσταση των εργατών στις διαδικασίες της εκμετάλλευσης, η οποία και ανάγκασε τους καπιταλιστές να αναδιοργανώσουν τη διαδικασία της παραγωγής και να μετακινηθούν προς το μετα-φορντισμό και την άυλη εργασία. Κατά την άποψή τους, ο καπιταλισμός είναι μόνο αντιδραστικός, και αρνούνται να δεχθούν το δημιουργικό ρόλο που παίζει τόσο το κεφάλαιο όσο και η εργασία. Στην πραγματικότητα, αρνούνται το ρόλο που έπαιξε στη μετάβαση αυτή ο ηγεμονικός αγώνας και, όπως θα υποστηρίξω αμέσως πιο κάτω, αυτό οφείλεται στην οντολογία της εμμένειας την οποία υιοθετούν, και στην άρνησή τους να αναγνωρίσουν την ανταγωνιστική διάσταση του πολιτικού.

Σύμφωνα με την προσέγγιση που υποστηρίζω, δύο έννοιες-κλειδιά για να συλλάβουμε το ζήτημα του πολιτικού είναι ο «ανταγωνισμός» και η «ηγεμονία». Από τη μία, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε το πολιτικό ως την πάντοτε παρούσα δυνατότητα του ανταγωνισμού, και αυτό απαιτεί, από την άλλη, να αποδεχούμε την έλλειψη ενός τελικού θεμελίου και τη δυναμική του ανεπικρίτου που διαπερνά κάθε τάξη πραγμάτων. Τούτο συνεπάγεται την αναγνώριση

της ηγεμονικής φύσης κάθε κοινωνικής τάξης πραγμάτων και τη σύλληψη της κοινωνίας ως προϊόντος μιας σειράς πρακτικών, σκοπός των οποίων είναι να εγκαθιδρύσουν μια τάξη σε ένα περιβάλλον ενδεχομενικότητας. Οι πρακτικές της συνάρθρωσης, μέσα από τις οποίες δημιουργείται κάθε φορά μια δεδομένη τάξη πραγμάτων και καθορίζεται το νόημα των κοινωνικών θεσμών, είναι αυτό που αποκαλούμε «ηγεμονικές πρακτικές». Κάθε τάξη πραγμάτων αποτελεί την προσωρινή και επισφαλή συνάρθρωση ενδεχομενικών πρακτικών. Τα πράγματα θα μπορούσαν πάντα να είναι διαφορετικά και κάθε τάξη πραγμάτων βασίζεται στον αποκλεισμό άλλων δυνατοτήτων. Είναι πάντα η έκφραση μιας ιδιαίτερης δομής των σχέσεων εξουσίας. Η «φυσική τάξη πραγμάτων» που γίνεται αποδεκτή σε μια δεδομένη στιγμή, όπως και ο «κοινός νους» που τη συνοδεύει, είναι το αποτέλεσμα της ιζηματοποίησης ηγεμονικών πρακτικών· δεν είναι ποτέ η εκδήλωση μιας βαθύτερης αντικειμενικότητας, έξω από τις πρακτικές που τη δημιουργούν. Κάθε ηγεμονική τάξη πραγμάτων μπορεί πάντοτε να αμφισβητηθεί από αντι-ηγεμονικές πρακτικές, οι οποίες επιδιώκουν να την απο-συναρθρώσουν, ώστε να εγκαθιδρύσουν μια άλλη μορφή ηγεμονίας.

Η άποψή μου είναι ότι η αναγνώριση αυτής της ηγεμονικής διάστασης είναι απαραίτητη για να κατανοήσουμε τη μετάβαση από τον φορντισμό στο μετα-φορντισμό. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να εγκαταλείψουμε την άποψη ότι μία και μοναδική λογική, δηλαδή οι αγώνες των εργατών, διέπει την εξέλιξη της εργασιακής διαδικασίας, και πρέπει να αναγνωρίσουμε τον ενεργό ρόλο του κεφαλαίου. Το βιβλίο *Le nouvel esprit du capitalisme* των Luc Boltanski και Eve Chiapello μάς προσφέρει ενδιαφέρουσες ιδέες εν προκειμένω, καθώς οι συγγραφείς φέρνουν στο φως τον τρόπο με τον οποίο οι καπιταλιστές μπόρεσαν να χρησιμοποιήσουν τα αιτήματα των νέων κοινωνικών κινημάτων της δεκαετίας του 1960 για αυτονομία, αξιοποιώντας τα για την ανάπτυξη της μετα-φορντικής δικτυωμένης κοινωνίας και μετατρέποντάς τα σε νέες μορφές ελέγχου. Η «καλλιτεχνική κριτική», όπως ονομάζουν τις αισθητικές στρατηγικές της αντι-κουλτούρας –η αναζήτηση της αυθεντικότητας, το ιδανικό της αυτο-διαχείρισης, η αντι-ιεραρχική λογική– χρησιμοποιήθηκαν για τη διασφάλιση των όρων που απαιτούσε η νέα μορφή καπιταλιστικής ρύθμισης, αντικαθιστώντας το πειθαρχικό πλαίσιο που χαρακτήριζε την εποχή του φορντισμού.

Κατά την άποψή μου, το ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτή την προσέγγιση είναι ότι δείχνει πως μια σημαντική διάσταση της μετάβασης από τον φορντισμό στο μετα-φορντισμό είναι μια διαδικασία ρηματικής επανάρθρωσης των υπαρκτών λόγων και πρακτικών, και μας επιτρέπει έτσι να συλλάβουμε αυτή τη μετάβαση με τους όρους μιας ηγεμονικής παρέμβασης. Αν και πρέπει να σημειώσουμε ότι οι Boltanski και Chiapello δεν χρησιμοποιούν το ίδιο λεξιλό-

γιο στο έργο τους, ωστόσο, η ανάλυσή τους μας δίνει ένα σαφές παράδειγμα αυτού που ο Gramsci αποκαλούσε «ηγεμονία μέσω εξουδετέρωσης» ή «παθητική επανάσταση». Με τους όρους αυτούς, ο Gramsci αναφέρεται σε μια κατάσταση στην οποία το υπάρχον σύστημα ενσωματώνει αιτήματα που θέτουν υπό αμφισβήτηση μια ηγεμονική τάξη πραγμάτων, ικανοποιώντας τα με τρόπο που εξουδετερώνει την ανατρεπτική τους δυναμική. Ερμηνεύοντας τη μετάβαση από τον φορντισμό στο μετα-φορντισμό μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, μπορούμε να την κατανοήσουμε ως μια ηγεμονική κίνηση από την πλευρά του κεφαλαίου, το οποίο επιδιώκει να ανακτήσει τον κυρίαρχο ρόλο του και να αποκαταστήσει την κλονισμένη του νομιμότητα.

Είναι σαφές ότι αν συλλάβουμε την κοινωνική πραγματικότητα με τους όρους των ηγεμονικών πρακτικών, η διαδικασία της κοινωνικής κριτικής που χαρακτηρίζει τη ριζοσπαστική πολιτική δεν μπορεί να συνίσταται πλέον σε μια απόσυρση από τους υπάρχοντες θεσμούς, αλλά επιτάσσει αντίθετα την παρέμβαση σε αυτούς, με στόχο την αποσυνάρθρωση των παρόντων λόγων και των πρακτικών μέσω των οποίων εγκαθιδρύεται και αναπαράγεται η κρατούσα ηγεμονία, και τη συγκρότηση μιας διαφορετικής ηγεμονίας. Θέλω να τονίσω ότι για τη διαδικασία αυτή δεν αρκεί να χωρίσουμε τα διαφορετικά στοιχεία που δημιουργούν τις πρακτικές και τους θεσμούς με τη ρηματική τους συνάρθρωση. Η δεύτερη στιγμή, η στιγμή της επανάρθρωσης, είναι καθοριστική. Διαφορετικά θα βρεθούμε αντιμέτωποι με τη χαοτική κατάσταση μιας απόλυτης διασποράς, η οποία αφήνει την πόρτα ανοιχτή σε εγχειρήματα επανάρθρωσης από μη-προοδευτικές δυνάμεις. Υπάρχουν, πράγματι, πολλά ιστορικά παραδείγματα καταστάσεων όπου η κρίση της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων οδήγησε σε δεξιάς λύσεις. Για το λόγο αυτό, είναι σημαντικό η στιγμή της απο-ταύτισης να συνοδεύεται από μια επανα-ταύτιση, και η κριτική και η αποσυνάρθρωση να συμπληρώνονται από μια διαδικασία επανάρθρωσης. Αυτό το παραβλέπουν όλες οι προσεγγίσεις που χρησιμοποιούν τους όρους της πραγματοποιήσης ή της ψευδούς συνειδησης και θεωρούν ότι αρκεί η αποτίναξη των δεσμών της ιδεολογίας για να αναδυθεί μια νέα τάξη πραγμάτων, απελευθερωμένη από την καταπίεση και την εξουσία. Το γεγονός αυτό παραβλέπουν επίσης, αλλά με διαφορετικό τρόπο, και οι θεωρητικοί του πλήθους, οι οποίοι πιστεύουν ότι η αντιστασιακή του συνειδηση δεν χρειάζεται πολιτική συνάρθρωση. Σύμφωνα με την ηγεμονική προσέγγιση, η κοινωνική πραγματικότητα συγκροτείται μέσω του λόγου (discourse) και οι ταυτότητες είναι πάντα το αποτέλεσμα διαδικασιών ταύτισης. Οι επιμέρους μορφές ατομικότητας κατασκευάζονται, ακριβώς, μέσω της ένταξής τους σε ποικίλες πρακτικές και γλωσσικά παίγνια. Το πολιτικό παίζει έναν πρωτογενή δομικό ρόλο, επειδή οι κοινωνικές σχέσεις είναι εν τέλει ενδοκοινωνικές και κάθε κυρίαρχη συνάρθρωση έχει προέλθει από μια ανταγωνιστική αντιπαράθεση,

το αποτέλεσμα της οποίας δεν είναι καθορισμένο εκ των προτέρων. Χρειάζεται, λοιπόν, μια στρατηγική η οποία θα έχει ως στόχο, μέσα από ένα σύνολο αντι-ηγεμονικών παρεμβάσεων, να αποσυναρθρώσει την υπάρχουσα ηγεμονία και να εγκαθιδρύσει μια πιο προοδευτική ηγεμονία χάρη στην επανάρθρωση παλιών και νέων στοιχείων σε έναν διαφορετικό σχηματισμό εξουσίας.

Εν κατακλείδι

Είναι σημαντικό να αντιληφθούμε ότι οι διαφορές μεταξύ των δύο προσεγγίσεων που παρουσίασα πηγάζουν από τις διαφορετικές οντολογίες που συγκροτούν το θεωρητικό τους πλαίσιο. Η στρατηγική της εξόδου, η οποία βασίζεται σε μια οντολογία της εμμένειας, προϋποθέτει τη δυνατότητα ενός σωτήριου άλματος προς μια κοινωνία πέρα από την πολιτική και την κυριαρχία, όπου το πλήθος θα μπορεί να κυβερνά άμεσα τον εαυτό του και να δρα από κοινού, δίχως την ανάγκη του νόμου ή του κράτους, σε ένα πλαίσιο όπου ο ανταγωνισμός θα έχει εξαφανιστεί. Η στρατηγική της ηγεμονίας, αντίθετα, αναγνωρίζει ότι ο ανταγωνισμός είναι απερίσταλτος και, συνεπώς, η κοινωνική αντικειμενικότητα δεν μπορεί ποτέ να συγκροτηθεί πλήρως, και άρα δεν είναι ποτέ δυνατό να επιτευχθεί μια πλήρως περιεκτική συναίνεση και μια απόλυτη δημοκρατία. Σύμφωνα με τη λογική της εμμένειας, το πρωταρχικό οντολογικό πεδίο είναι ένα πεδίο πολλαπλότητας. Σε πολλές περιπτώσεις, η οπτική αυτή βασίζεται σε μια βιταλιστική οντολογία, στην οποία ο φυσικός και ο κοινωνικός κόσμος γίνεται αντιληπτός στο σύνολό του ως έκφραση μιας βαθύτερης δύναμης της ζωής. Σε όλες τις εκδοχές της λογικής της εμμένειας, το πρόβλημα είναι η αδυναμία της να εξηγήσει το ρόλο της ριζικής αρνητικότητας, δηλαδή τον ανταγωνισμό. Αναμφίβολα, η άρνηση είναι παρούσα στους εν λόγω θεωρητικούς, και χρησιμοποιούν ακόμη και τον όρο «ανταγωνισμός», ωστόσο η άρνηση δεν γίνεται αντιληπτή ως ριζική αρνητικότητα. Νοείται είτε ως διαλεκτική αντίφαση είτε ως πραγματική αντίθεση.² Όπως έχουμε υποστηρίξει στο *Hegemony and Socialist Strategy*, για να συλλάβουμε την άρνηση ως ανταγωνισμό, χρειαζόμαστε μια διαφορετική οντολογική προσέγγιση, στην οποία το πρωταρχικό οντολογικό πεδίο είναι το πεδίο της διαίρεσης, της αποτυχημένης ενότητας. Ο ανταγωνισμός δεν μπορεί να γίνει κατανοητός μέσα από μια προβληματική που αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως ομοιογενή χώρο, διότι κάτι τέτοιο είναι ασύμβατο με την αναγνώριση της ριζικής αρνητικότητας. Όπως έχει τονίσει ο Ernesto Laclau, οι δύο πόλοι του ανταγωνισμού συνδέονται με μια μη-σχεσιακή σχέση, δεν ανήκουν στον ίδιο χώρο αναπαράστασης και είναι ουσιαστικά ετερογενείς. Αναδύονται ακριβώς μέσα από αυτή την απερίσταλτη ετερογένεια. Για να αναγνωρίσουμε τη ριζική αρνητικότητα, θα πρέπει να εγκαταλείψουμε την οντολογία της εμμένειας που προϋποθέτει έναν

ομοιογενή κορεσμένο κοινωνικό χώρο, και θα πρέπει να αποδεχθούμε το ρόλο της ετερογένειας. Αυτό απαιτεί να εγκαταλείψουμε την ιδέα μιας κοινωνίας χωρίς διαιρέσεις και εξουσία, χωρίς καμία ανάγκη για νόμους ή κράτος, την ιδέα μιας κοινωνίας στην οποία η πολιτική θα είχε στην πραγματικότητα εξαφανιστεί.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η στρατηγική της εξόδου αποτελεί μια αναδιτύπωση, με ένα διαφορετικό λεξιλόγιο, της ιδέας του κομμουνισμού που βρίσκουμε στο Μαρξ. Υπάρχουν, πράγματι, πολλά κοινά σημεία μεταξύ των απόψεων των μετα-εργατιστών και της παραδοσιακής μαρξιστικής αντίληψης. Αναμφίβολα, για τους πρώτους το πρωταρχικό πολιτικό υποκείμενο δεν είναι πλέον το προλεταριάτο, και στις δύο όμως περιπτώσεις το κράτος νοείται ως ένας μονολιθικός μηχανισμός κυριαρχίας που δεν μπορεί να μετασχηματιστεί. Ο «μαρσμός» του κράτους είναι αναγκαίος για να μπορέσει να αναδυθεί μια αρμονικά συμφιλιωμένη κοινωνία, πέρα από το νόμο, την εξουσία και την κυριαρχία.

Η προσέγγισή μας έχει ονομαστεί «μετα-μαρξιστική», ακριβώς γιατί έχουμε αμφισβητήσει τον τύπο της οντολογίας που διέπει αυτή την προσέγγιση. Φέρνοντας στο προσκήνιο τη διάσταση της αρνητικότητας, η οποία εμποδίζει την ολοποίηση της κοινωνίας, αμφισβητούμε την ίδια τη δυνατότητα μιας τέτοιας συμφιλιωμένης κοινωνίας. Όταν αναγνωρίζει κανείς το ανεκρίζωτο του ανταγωνισμού αποδέχεται ότι κάθε κοινωνική τάξη πραγμάτων είναι κατ' ανάγκη ηγεμονική και ότι η ετερογένεια δεν μπορεί να εξαλειφθεί: η ανταγωνιστική ετερογένεια θέτει όρια στη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Σε ό,τι αφορά την πολιτική, αυτό σημαίνει ότι πρέπει να την κατανοήσουμε με τους όρους ενός ηγεμονικού αγώνα μεταξύ αντιμαχόμενων ηγεμονικών προγραμμάτων, τα οποία προσπαθούν να ενσαρκώσουν το καθολικό και να ορίσουν τις συμβολικές παραμέτρους της κοινωνικής ζωής. Η ηγεμονία επιτυγχάνεται μέσα από την κατασκευή κομβικών σημείων, τα οποία καθορίζουν με το λόγο το νόημα των θεσμών και των κοινωνικών πρακτικών, και αρθρώνουν την «κοινή λογική» μέσω της οποίας εγκαθιδρύεται μια ορισμένη αντίληψη για την πραγματικότητα. Αυτό το αποτέλεσμα, ωστόσο, παραμένει πάντα επισφαλές και ενδεχομενικό και επιδέχεται αμφισβήτησης από αντι-ηγεμονικές παρεμβάσεις. Η πολιτική λαμβάνει πάντα χώρο σε ένα πεδίο κατάστασης από ανταγωνισμούς, και όταν την αντιλαμβάνεται κανείς ως «δράση από κοινού» οδηγείται στη διαγραφή της οντολογικής διάστασης του ανταγωνισμού (την οποία έχω προτείνει να ονομάσουμε «το πολιτικό»), μιας διάστασης που αποτελεί την οιονεί υπερβατική συνθήκη δυνατότητας της πολιτικής. Μια πραγματικά πολιτική παρέμβαση είναι μια παρέμβαση που επεμβαίνει σε μια συγκεκριμένη διάσταση της παρούσας ηγεμονίας με στόχο να αποσυναρθρώσει/επαναρθρώσει τα συστατικά της στοι-

χεία. Δεν μπορεί ποτέ να περιοριστεί μόνο σε μια αντίθεση ή αποσκίρτηση, γιατί ο στόχος της είναι να επαναρθρώσει την κατάσταση δημιουργώντας ένα καινούργιο σχηματισμό.

Μια άλλη σημαντική διάσταση μιας ηγεμονικής πολιτικής είναι η συγκρότηση «αλυσίδων ισοδυναμίας» μεταξύ ποικίλων αιτημάτων, έτσι ώστε αυτά να μετατραπούν σε διεκδικήσεις που θα αμφισβητήσουν την κρατούσα δομή των σχέσεων εξουσίας. Είναι σαφές ότι το σύνολο των δημοκρατικών αιτημάτων που υπάρχουν στις κοινωνίες μας δεν συγκλίνουν κατ' ανάγκη, και ενδέχεται ακόμη και να συγκρούονται μεταξύ τους. Για το λόγο αυτό, θα πρέπει να συναρθρωθούν πολιτικά. Εκείνο που διακυβεύεται, εν προκειμένω, είναι η δημιουργία μιας κοινής ταυτότητας, ενός «εμείς», το οποίο απαιτεί αντίστοιχα και την οριοθέτηση ενός «αυτοί». Και αυτή τη διάσταση την παραβλέπουν οι διάφοροι θιασώτες της θεωρίας του πλήθους, που μοιάζουν να αποδίδουν στο πλήθος μια φυσική ενότητα, η οποία δεν έχει ανάγκη πολιτικής συνάρθρωσης. Σύμφωνα με τον Βίρνο, το πλήθος έχει ήδη κάτι κοινό: τη γενική διάνοια. Η κριτική του Βίρνο (αλλά και των Hardt και Negri) στην έννοια του λαού, τον οποίο αντιλαμβάνονται ως ομοιογενή και φορέα μιας ενιαίας γενικής βούλησης που δεν επιτρέπει την πολλαπλότητα, είναι τελείως λανθασμένη όταν αναφέρεται στην κατασκευή του λαού μέσω μιας αλυσίδας ισοδυναμίας. Πράγματι, στην περίπτωση αυτή, έχουμε να κάνουμε με μια ενότητα η οποία σέβεται την ποικιλομορφία και δεν αναιρεί τη διαφορά. Όπως έχουμε επανειλημμένα τονίσει, μια σχέση ισοδυναμίας δεν εξαλείφει τη διαφορά—τότε η ισοδυναμία θα ήταν απλά ταυτότητα. Οι δημοκρατικές διαφορές γίνονται ισοδύναμες και μπορεί η μία να υποκαταστήσει την άλλη μόνο στο βαθμό που αντιπαράθενται σε δυνάμεις ή λόγους που τις αρνούνται από κοινού. Για το λόγο αυτό, η οικοδόμηση μιας συλλογικής βούλησης απαιτεί τον ορισμό ενός αντιπάλου. Ο εν λόγω αντίπαλος δεν μπορεί να οριστεί με γενικούς όρους, όπως «Αυτοκρατορία» ή και «Καπιταλισμός», αλλά με βάση κομβικά σημεία της εξουσίας, τα οποία θα πρέπει να μπουν στο στόχαστρο και να μετασχηματιστούν, έτσι ώστε να δημιουργηθούν οι συνθήκες για μια νέα ηγεμονία. Πρόκειται για έναν «πόλεμο θέσεων» (Gramsci), ο οποίος πρέπει να διεξαχθεί σε ποικίλα πεδία. Για το σκοπό αυτό, απαιτείται η εγκαθίδρυση δεσμών μεταξύ κοινωνικών κινημάτων, πολιτικών κομμάτων και συνδικάτων. Η δημιουργία μιας συλλογικής βούλησης με την κατασκευή μιας αλυσίδας ισοδυναμίας, η παρέμβαση σε ένα ευρύ φάσμα θεσμών, με στόχο το μετασχηματισμό τους, αυτό είναι, κατά τη γνώμη μου, το είδος εκείνο της κριτικής που θα πρέπει να διαπνέει τη ριζοσπαστική πολιτική.

Μτφρ.: Λεωνίδας Καρακατσάνης (lkarak@gmail.com)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σ.τ.μ.: Βλ. στα ελληνικά, P. Virno, *Γραμματική του πλήθους: Για μια ανάλυση των σύγχρονων μορφών ζωής*, μτφρ. Βασίλης Πασσάς, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007.
2. Σ.τ.μ.: Η χρήση από τη Mouffe και τον Laclau του δίπολου αντίθεση-αντίφαση, αντλούμενη από τον Kant, γίνεται για να αποσαφηνισθεί η ιδιαιτερότητα της έννοιας του ανταγωνισμού. Ενώ η αντίφαση είναι μια λογική σχέση που επικρατεί μεταξύ διαφορετικών εννοιών στο πεδίο της διανόησης και της σκέψης τύπου Α-όχι Α, κατά την οποία «η σχέση του κάθε όρου με τον άλλο εξαντλεί την πραγματικότητα και των δύο», η πραγματική αντίθεση είναι η κατάσταση που ισχύει στο χώρο της αντικειμενικότητας της ύλης, συγκροτώντας μια σχέση τύπου Α-Β, π.χ. μεταξύ δύο πετρών στη φύση, όπου «κάθε όρος έχει τη δική του θετι-

κότητα ανεξάρτητα από την σχέση του με τον άλλο»: Ernesto Laclau / Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, 2η έκδ., Verso, Λονδίνο-Ν.Υόρκη 2001, σ. 122. Σε αντίθεση με τις δύο αυτές εκδοχές, η έννοια του ανταγωνισμού έρχεται να ορίσει μια πιο περίπλοκη σχέση, όπως τονίζει η Mouffe, κατά την οποία δεν υπάρχει μια καθαρό αντικειμενική θέση θέασης της σχέσης, εφόσον η κάθε πλευρά συγκροτεί την εικόνα της για τον κόσμο με διαφορετικό τρόπο, μέσα από τη σχέση της με την άλλη πλευρά, ενώ ταυτόχρονα η ύπαρξη της άλλης πλευράς στερεί τη δυνατότητα και στις δύο να οριοθετήσουν με αρμονία την ολότητά τους· στο ίδιο, σ. 122-127. Βλ. επίσης, Ernesto Laclau, «Ideology and Post-Marxism», *Journal of Political Ideologies* 11/2 (2006), σ. 104-105.

ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΟΙ ΕΧΘΡΟΙ ΤΟΥ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ 1800-2010

